

TERMIZ SAYYIDLARINING IX-XVII ASRLARDA O'RTA OSIYO IJTIMOIIY-SIYOSIY HAYOTIDAGI ROLI

Yo'ldoshev Azizjon Azimjonovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Tarix mutaxassisligi magistranti

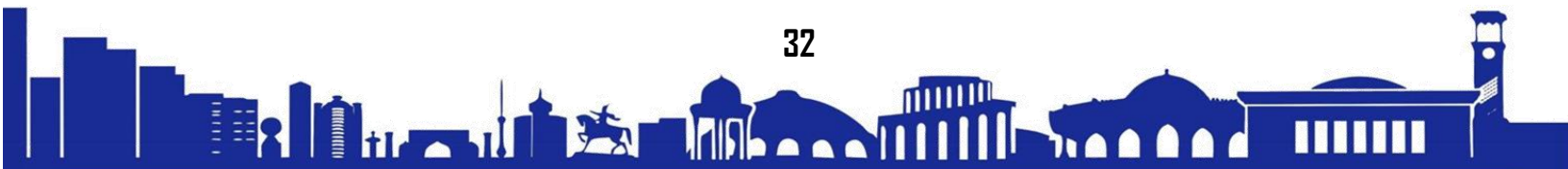
Ilmiy rahbar: t.f.f.d. (PhD), dots **Toshov K. T.**

Annotatsiya. Mazkur maqolada IX-XVII asrlarda Termiz sayyidlari institutining Movarounnahr (O'rta Osiyo) ijtimoiy-siyosiy hayotidagi roli tarixiy-sotsiologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda "sayyid" maqomi nasabiy sharaf belgisi bo'lish bilan birga siyosiy legitimatsiya, ijtimoiy vositachilik (mediatsiya), shariat-huquqiy me'yorlarni jamiyatga singdirish, vaqf-xayriya tizimi orqali resurslarni boshqarish hamda ziyorat madaniyati yordamida hududiy birdamlikni mustahkamlash kabi ko'p funktsiyali institut sifatida talqin etiladi. Empirik-tasviriy tayanch sifatida Termiz yaqinidagi Sulton Saodat majmuasi misolida sayyidlar sulolasining xotira siyosati va institutlashuv darajasi ko'rsatiladi: majmua Termiz sayyidlari qabrlari ustida XI-XVII asrlarda bosqichma-bosqich rivojlangan, unda maqbaralar, masjid va xonaqoh (hanaqoh) kabi kult inshootlari jamlangan. Maqola xulosasiga ko'ra, Termiz sayyidlari siyosiy sulolalar almashuvi sharoitida ham "yumshoq kuch" manbai sifatida barqaror nufuzni saqlab, mahalliy jamiyatning ijtimoiy muvozanati va ma'naviy legitimligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: Termiz sayyidlari, sayyid instituti, Sulton Saodat, legitimatsiya, baraka, ziyorat, vaqf, naqib al-ashrof, Movarounnahr, Surxon vohasi, diniy elita, ramziy kapital.

KIRISH

O'rta asr Movarounnahrida siyosiy hokimiyatning barqarorligi ko'pincha faqat harbiy-ma'muriy resurslar bilan emas, balki jamiyat ishonchini ishlab chiqaruvchi ramziy institutlar bilan ham ta'minlangan. Bu jarayonda "muqaddas nasab" g'oyasiga tayanuvchi sayyidlar tabaqasi alohida o'rin egallagan: ular Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) avlodiga mansublik da'vosi bilan jamiyatda e'tiqodiy hurmat, marosimiy ustuvorlik va ma'naviy avtoritetga ega bo'lgan qatlam sifatida qaralgan. Termiz sayyidlari esa mazkur institutning Surxon vohasi sharoitida tarixiy jihatdan kuchli institutsionallashgan ko'rinishlaridan biri bo'lib, ular faoliyati IX-XVII asrlarda mintaqaning ijtimoiy-siyosiy dinamikasiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatgan.

Termizning tarixiy geosiyosiy pozitsiyasi bu yerda diniy elita institutlarining “vaznini” oshirgan: tranzit va chegaraviy hududlarda jamoa konsensusi tez yemirilishi mumkin bo‘lgani uchun muqaddaslik timsoli orqali ijtimoiy tartibni mustahkamlovchi aktorlar talab etiladi. Termiz sayyidlari ana shu ehtiyojni qondirgan institut sifatida ko‘riladi: ular bir tomondan, siyosiy hokimiyatga legitimatsiya kanali; ikkinchi tomondan, jamoa ichidagi nizolarni murosaga keltiruvchi vositachilik markazi; uchinchi tomondan, vaqf va ziyorat iqtisodi orqali ijtimoiy xizmatlarni barqarorlashtiruvchi tuzilma bo‘lib ishlagan.

1-rasm. Termiz sayyidlari IX-XVII asrlarda.

Mazkur maqolaning maqsadi Termiz sayyidlari rolini “faqat diniy hurmat” doirasida emas, balki ijtimoiy-siyosiy tizimning ishlash mexanizmlari bilan bog‘liq holda izohlashdir. Vazifalar:

- 1) sayyid institutining Movarounnahr sharoitidagi funksional modelini belgilash;
- 2) Sulton Saodat majmuasini institutsional xotira va legitimatsiya mexanizmining dalili sifatida tahlil qilish;
- 3) IX-XVII asrlar kesimida siyosiy kon'yunktura o‘zgarishlari fonida Termiz sayyidlari nufuzining barqarorlik omillarini ko‘rsatish;
- 4) vaqf-ziyosat tizimi hamda “naqib al-ashrof” kabi tushunchalar orqali sayyidlarining ijtimoiy boshqaruvdagi o‘rnini konseptualashtirish.

Termiz sayyidlari masalasi bir vaqtning o‘zida uch turdagi manbalar kesishgan nuqtada o‘rganiladi:

- yodgorlik va meros resurslari haqidagi tasviriy manbalar;
- umumislomiy va transregional konseptual adabiyotlar;
- Markaziy Osiyoda vaqf va ziyorat institutlari haqidagi akademik tadqiqotlar.

2-rasm. Termiz sayyidlarining IX-XVII asrlarda o‘rta osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotidagi roli.

Birinchi yo‘nalishda Sulton Saodat majmuasiga doir bir qator ishonchli tavsiflar mavjud bo‘lib, ularning umumiy xulosasi muhim: majmua Termiz sayyidlari qabrlari ustida XI-XVII asrlarda bosqichma-bosqich shakllangan va turli davrlarda maqbara, masjid hamda xonaqoh kabi inshootlar bilan to‘ldirilgan. Ushbu qatlamlilik (XI-XVII) Termiz sayyidlarining kamida yarim ming yillikdan ortiq davomiy xotira va institutlashuvga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Ensiklopedik manbalar ham majmuani X-XVII asrlar oralig‘ida shakllangan kompleks sifatida qayd etib, Termiz sayyidlarining Payg‘ambar avlodidan ekani haqidagi mahalliy tarixiy an’anani keltiradi.

Ikkinchi yo‘nalishda “sayyid” tushunchasining o‘zi va u bilan bog‘liq ijtimoiy maqom masalasi umumiy manbalarda qisqacha izohlangan bo‘lsa-da, Markaziy Osiyo misolida bu maqomning siyosiy institutlarga ulanadigan jihatlari ko‘proq “nasab va legitimlik” munosabati orqali yoritiladi. Ensiklopedik darajadagi izohlarda sayyid maqomi Payg‘ambar

avlodiga nisbat berilishi bilan ta'riflanadi. Shu yerda "naqib al-ashrof" kabi lavozimlar genealogik qatlamni boshqarish, ijtimoiy reestr va marosimiy ierarxiyani tartibga solish bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadigan ilmiy maqolalar ham uchraydi; masalan, naqib al-ashrof instituti tarixiy jihatdan turli musulmon hududlarida "nasabiy elita"ni rasmiy tan olish va boshqarish instrumenti sifatida shakllangani ta'kidlanadi. Bu nuqtayi nazar Termiz sayyidlarining mahalliy ijtimoiy tizimda "tashkiliy" rolini izohlashda konseptual tayanch beradi.

Uchinchi yo'nalish - vaqf va ziyorat institutlari. Markaziy Osiyoda ziyoratgohlar atrofidagi vaqf tizimlari siyosiy-iqtisodiy hayotga kuchli ta'sir ko'rsatganini R.D.McChesney'ning yirik monografiyasi aniq dalillar bilan ko'rsatadi: u 1480-1889-yillar oralig'ida Balx atrofidagi yirik ziyorat endowment'ining iqtisodiy va siyosiy "kuch"ga aylanganini, muqaddas maqom va soliq imtiyozlari boshqaruvchilarga moliyaviy barqarorlik berganini yoritadi. Mazkur xulosalar Termiz sayyidlari misoliga bevosita ko'chirib qo'yilmaydi, ammo umumiy mexanizm bir xil: muqaddas joy + vaqf resursi + jamoaviy e'tiqod kombinatsiyasi diniy elitaning ijtimoiy-siyosiy ta'sirini barqarorlashtiradi. Shu ma'noda, Sulton Saodat majmuasining uzoq davr davomida saqlanib rivojlanishi Termiz sayyidlarining ham resurs bazasi va institutsional tarmog'i bo'lganini ehtimoliy va mantiqan asosli qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Termiz sayyidlarining IX-XVII asrlardagi rolini tushuntirish uchun "legitimatsiya-mediatsiya-resurs" uchligi asosida tahliliy model taklif etiladi. Bu modelda sayyidlar:

- 1) siyosiy legitimatsiya resursi;
- 2) ijtimoiy mediatsiya mexanizmi;

3) resurslarni ijtimoiy taqsimlash instituti sifatida qaraladi. Har bir komponent Termiz misolida Sulton Saodat ansambli va tarixiy kontekst bilan bog'lab asoslanadi.

1. Siyosiy legitimatsiya komponenti. O'rta asr musulmon jamiyatlarida hukmdor uchun "qonuniylik" ko'p qirrali bo'lib, shariatga muvofiqlik, adolat timsoli, tarixiy meros va ma'naviy baraka kabi elementlardan tarkib topgan. Sayyidlar aynan "baraka" va "muqaddas nasab" orqali siyosiy hokimiyatga ma'naviy tasdiq beradigan qatlam bo'lib ishlagan. Bu yerda ularning bevosita amaldorligi shart emas; ko'pincha ularning roli marosimiy e'tirof, ziyorat, ehson, vaqf tasdiqi, jamoat oldida hurmat ko'rsatish kabi siyosiy kommunikatsiya shakllari orqali namoyon bo'ladi. Sulton Saodat majmuasining Termiz

sayyidlarining nufuzli sulolasi qabrlari bilan bog‘lanishi, kompleksning X-XVII asrlarda shakllanganligi ham shu legitimatsiya mexanizmining moddiy ifodasidir. Chunki memorial ansambl - bu shunchaki qabriston emas, balki “xotira siyosati”: u kimning muqaddasligi tan olinganini, qaysi sulola jamiyatda markaziy o‘rin egallaganini va bu maqom asrlar davomida qanday “ko‘rinadigan” qilib qo‘yilganini bildiradi.

Natija sifatida birinchi xulosa olinadi: Termiz sayyidlari siyosiy sulolalar almashinuviga qaramay o‘z nufuzini yo‘qotmagan, chunki ularning maqomi harbiy kuchga emas, balki ijtimoiy e‘tiqod va marosimiy ierarxiya orqali ishlaydigan ramziy kapitalga tayangan; Sulton Saodat esa shu kapitalning institutsional “markazlashgan” ko‘rinishidir.

2. Ijtimoiy mediatsiya komponenti. Chegaraviy va tranzit hudud bo‘lgan Termizda turli guruhlar manfaatlari tez-tez to‘qnashishi tabiiy. Bunday sharoitda diniy elita, ayniqsa muqaddas nasab bilan bog‘langan sayyidlar, “uchinchi tomon” sifatida murosani ta‘minlash imkoniyatiga ega bo‘lgan: ularning so‘zi jamiyatda axloqiy og‘irlikka ega, ulamo qatlamiga yaqin, shariat va urf o‘rtasida muvozanat topish tajribasi bor deb tasavvur qilingan. Bu mediatsiya funksiyasi bevosita hujjatlar bilan bu yerda batafsil isbotlanmasada, institutning mantiqiy ishlash mexanizmi va ziyorat ansamblining “jamoat makoni” sifatidagi roli bilan asoslanadi: markaziy yo‘lak, hovli, masjid va xonaqohlar majmuasi jamoaning muntazam yig‘ilishi va marosimiy hamjihatligi uchun infratuzilma yaratadi.

Natija sifatida ikkinchi xulosa olinadi: Termiz sayyidlari mahalliy ijtimoiy tartibni “qattiq boshqaruv” bilan emas, balki murosas, marosimiy birlik va shariatga tayangan axloqiy nazorat orqali mustahkamlagan bo‘lishi ehtimoli yuqori; bu esa ularni siyosiy tizimning “yumshoq regulyatori”ga aylantirgan.

3. Resurs va taqsimot komponenti. Ziyoratgohlar atrofida ehson va vaqf resurslari yig‘ilishi, ularning boshqarilishi va ijtimoiy ehtiyojlarga yo‘naltirilishi o‘rta asr musulmon jamiyatining muhim iqtisodiy mexanizmlaridan biri bo‘lgan. McChesney misolida ko‘rilganidek, ziyorat endowment‘i muayyan sharoitlarda “formidable economic force”ga aylanishi mumkin bo‘lgan. Termiz sayyidlari bilan bog‘liq Sulton Saodat majmuasining asrlar davomida saqlanib, turli davrlarda kengayib borganini aynan resurs bazasisiz tasavvur qilish qiyin: buning ortida ehsonlar, vaqf mulklari, xizmat ko‘rsatish tarmoqlari kabi iqtisodiy mexanizmlar turgan bo‘lishi ehtimolga yaqin. Majmua tavsiflarida inshootlarning hovli perimetri bo‘ylab joylashgani, turli davrlarda qo‘shimchalar kiritilgani qayd etiladi; bu esa ziyorat amaliyotining institutsionallashtirishini bildiradi.

Natija sifatida uchinchi xulosa olinadi: Termiz sayyidlarining siyosiy va ijtimoiy ta'siri faqat ramziy hurmat bilan cheklanmagan, balki ziyoratgoh infratuzilmasi va ehtimoliy vaqf tizimi orqali resurslarni safarbar qilish va taqsimlash imkoniyati bilan mustahkamlangan; shu sababli ularning nufuzi uzoq davrda barqaror qolgan.

4. "Naqib al-ashrof" va tashkiliy ierarxiya masalasi. Sayyidlar turli musulmon hududlarida "nasabiy elita" sifatida tan olinishi bilan birga, ayrim joylarda rasmiy boshqaruv lavozimlari orqali tartibga solingan. Termiz sayyidlari kontekstida ham "Sulton Saodat" atamasi va "sulton al-sadat" kabi unvonlar genealogik guruh ichida ierarxiya bo'lganidan darak beradi. Shundan kelib chiqib, Termiz sayyidlarini "faqat qarindoshlik tarmog'i" emas, balki muayyan darajada tashkillashtirilgan institut sifatida ko'rish to'g'riroq: ziyoratgohni boshqarish, marosimlarni muvofiqlashtirish, resurslarni taqsimlash, nasabiy obro'ni himoya qilish uchun ichki tartib zarur bo'ladi.

Umumiy natija: Termiz sayyidlari IX-XVII asrlarda Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy hayotida uch yo'nalishda tizimli rol o'ynagan: siyosiy legitimatsiya resursi; jamoa muvozanatini ushlab turuvchi mediatsiya mexanizmi; ziyorat va vaqf bilan bog'liq resurslarni boshqaruvchi institut. Sulton Saodat majmuasining XI-XVII asrlarda Termiz sayyidlari qabrlari ustida rivojlanganligi va ansamblning maqbara-masjid-xonaqoh tizimiga ega ekani bu rolning institutsional ko'lamini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sultan Saodat is a complex of religious structures located on the outskirts of modern Termez, formed between the 10th and 17th centuries // Wikipedia.
2. Sulton Saodat majmui - Termizdagi me'moriy yodgorlik (10-17-asrlar) // O'zbekcha Vikipediya.
3. The cult-memorial complex of Sultan Saodat was developed during the period of XI-XVII c. at the graves of the Termez sayyids // Uzbek-Travel.
4. McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. - Princeton: Princeton University Press. (quod.lib.umich.edu) - 1991.
5. Waqf in Central Asia (monografiya mazmuni va tavsifi, 1480-1889) // Archive.org.
6. Havemann A. Some reflections on the problems of ... (naqib al-ashraf instituti konteksti haqida) // JSTOR.

